

Микола Недюха

«СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ»
ТА «СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ»
ЯК ПОНЯТТЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ НАУКИ

Обґрунтовується зміст понять «суспільні відносини» та «соціальні відносини» як політико-правових сутностей, що мають різну парадигмальну визначеність і, відповідно, є нетотожними об'єктами політико-правового регулювання.

Недюха Микола Петрович – доктор філософських наук, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного та міжнародного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

Ключові слова: суспільні відносини, соціальні відносини, регулювання суспільних відносин, регулювання соціальних відносин.

Mykola Nediukha. «Public relations» and «sociale relations» as political and legal notions. Substantiates the content of the concepts of social relations and social relations as political and law entities, that have a different paradigm of certainty, and, accordingly, are non-identical objects of political and law regulation.

Key words: Public relations, sociale relations, regulation of public relations, regulation of sociale relations.

Термін «суспільні відносини» (від лат. *socialis* – соціальний) у науковій літературі, зокрема філософській, визначається як «різноманітні зв'язки, які виникають між суб'єктами соціальної взаємодії й характеризують суспільство або спільноту, до яких входять дані суб'єкти як цілісність» [1, с.37].

Зазвичай вважають, що зазначене поняття, будучи розробленим переважно представниками марксистської інтелектуальної традиції, пов'язане з проблематикою соціального опредметнення-розпредметнення, соціального відчуження, соціального фетишизму, соціального виробництва, базису і надбудови, соціальних класів і соціальних антагонізмів [1, с.37–38].

Суспільні відносини багатоманітні і можуть класифікуватися за їх об'єктами, суб'єктами та характером відносин між ними. Так, суб'єктною основою ідентифікації суспільних відносин є соціальні спільноти людей, а об'єктною – власність на засоби виробництва.

Відомо, що виникнення і розвиток людського суспільства вважають соціальною формою руху матерії, на відміну від механічної, фізичної, хімічної та біологічної, тому під соціальними відносинами і процесами розуміють, насамперед, усі відносини і процеси, суспільне життя в цілому. У цьому сенсі класики марксистської інтелектуальної традиції суспільні явища визначали як соціальні, наголошуючи на їх відмінності від природних явищ. З іншого боку, вони чітко й однозначно наголошували на «особовості» суспільних відносин, які складаються між людьми різних формацій.

Основоположники марксистської інтелектуальної традиції, визначаючи сутність суспільних відносин, класифікували їх на матеріальні та ідеологічні. Вважається, що заслуга К. Маркса

полягала в тому, що з матеріальних відносин він виділив економічні, довівши, що саме економічні умови у кінцевому рахунку зумовлюють історичний розвиток суспільства, визначають ідеологічне життя, у тому числі й політичне. Відповідно, джерело матеріальних благ вбачалося не в політичній надбудові, а в економічних умовах суспільства, способі виробництва. Саме на пріоритетності економічної сфери як визначальної щодо характеристики суспільних відносин, визначення їх сутності наголошує К. Маркс у своїй праці «До критики політичної економії. Передмова»: «У суспільному виробництві свого життя люди вступають у визначені, необхідні, від їхньої волі незалежні відносини ..., які відповідають певному ступеневі розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, над яким піднімається юридична і політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний, духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість [2]. Отже, спосіб виробництва, сутність якого полягає в способі з'єднання виробників із засобами виробництва, визначає політичну і духовну сфери суспільства, суспільне життя і, відповідно, відносини, які складаються між людьми у процесі їхньої повсякденної життєдіяльності. Зазначені відносини ідентифікуються, як відомо, поширеним у науці терміном «суспільні відносини».

Розвиваючи обґрунтовану Марксом традицію, Ф. Енгельс громадянське суспільство визначав як «царство економічних відносин», оскільки політику та її історію треба пояснювати економічними відносинами та їх розвитком.

Отже, виходячи з викладеного, є підстави стверджувати, що суспільне розумілося як матеріальне, економічне життя та його структура, яка виражається в економічних відносинах між людьми, і насамперед між класами, а також установами та організаціями відповідно до інтересів класів та інших соціальних груп. Економічна структура суспільства розглядалася як реальний, визначальний зміст суспільних відносин, а політичні та ідеологічні відносини – ідеальною формою відображення економічної структури. При

цьому сенс політики зводився, за термінологією Володимира Леніна, до «концентрованого виразу економіки», що справляє зворотний вплив на економіку.

Передбачалося, що відповідно до типу суспільних відносин формується людина, соціальні спільноти, які, реалізуючи власні інтереси та задовольняючи потреби, створюють організації та інститути як засоби закріплення та розвитку чинних суспільних відносин. Характером суспільних відносин, передусім економічних, зумовлюється міра можливого впливу соціальних спільнот та їх організацій на розвиток суспільства.

При цьому суспільні відносини поділялися, як відомо, на дві групи: матеріальні та ідеологічні. Економічні відносини як різноманітні за своїм характером зв'язки між людьми в процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання склалися «незалежно» від волі та свідомості людини, являли собою визначальну основу суспільних відносин.

До різновидів суспільних відносин, які зумовлювалися матеріальними умовами, були віднесені класові та національні відносини, а також побутові, сімейні тощо, які мали свій, відносно самостійний об'єкт, на вивчення якого вони спрямовані: міжкласові – з приводу тієї чи іншої форми власності; міжнаціональні – з приводу спільності економічного життя, території, мови, культури; побутові – з приводу зв'язків у невиробничій сфері, сімейних, шлюбних стосунках, родинних зв'язках тощо. При цьому вищим рівнем розвитку суспільних відносин вважалися політичні відносини.

Політика, як уже наголошувалося, розглядалася як концентроване вираження економіки, її узагальнення та завершення. Політичні відносини виникають, існують і розвиваються як питання завоювання, утримання та використання державної влади в інтересах реалізації економічних і соціальних інтересів панівного класу. При цьому однією з найважливіших ознак політичних відносин вважався свідомо організований характер, можливий лише за умов наявності політичних організацій панівного класу, взаємодії певних політичних ідей і організацій, що виражають інтереси цього класу. Провідна роль відводилася соціалістичній ідеології, оволодіння якою формувало єдино правильний світог-

ляд. Ідеологічна складова суспільних відносин передбачала внесення у масову свідомість соціалістичної ідеології та забезпечення відповідного (класового) виховання, що справедливо розглядається як розпалювання ворожнечі та класової ненависті.

Зазначені творцями марксистської парадигми «основоположні» тези досі знаходять певною мірою відображення у визначенні сутності суспільних відносин. Зокрема, останні визначаються як різноманітні зв'язки, які виникають між суб'єктами та об'єктами суспільного управління та характеризують суспільство або спільноту як цілісність. Такі відносини, носіями яких є люди або соціальні групи, суспільство в цілому, в загальному вигляді можуть мати політичний, економічний, соціальний, гуманітарний або інтегрований характер. [3].

О. Скаун правове регулювання суспільних відносин визначає як здійснюване громадянським суспільством і державою за допомогою усієї сукупності юридичних засобів упорядкування суспільних відносин, їх закріплення, охорону, захист і розвиток [4, с. 254].

На пріоритетності загальносуспільних інтересів наголошують М. Кельман та О. Мурашин [5, с. 202].

«Суспільні відносини» як науковий термін є суто формаційним поняттям, походження якого пов'язується з марксистською інтелектуальною традицією, народження якої датується серединою XIX століття. Його сутність полягає в тому, що відправні засади суспільних відносин складають економічні відносини як пріоритетні (базисні), що обумовлює характер політичних та ідеологічних відносин як надбудовних, другорядних.

Сутність суспільних відносин можна зрозуміти лише розглядаючи виробничі відносини як відправні, основоположні, визначальні, над якими підноситься надбудова – політичні, правові, моральні, філософські й інші погляди, а також політичні та інші установи та організації.

Особливістю суспільних відносин є те, що їх суб'єктами є не всі спільноти людей, а лише ті, які виникли об'єктивно в процесі історичного розвитку: 1) соціально-класові спільноти (класи, внутрішньокласові та міжкласові соціальні верстви і групи); 2) етнонаціональні утворення (племена, народності, нації); 3) соціально-демографічні групи (сім'я, чоловіки, жінки, молодь, особи

пенсійного віку та ін.); 4) соціально-професійні групи (робітники, селяни, підприємці, спеціалісти, службовці тощо); 5) соціально-територіальні спільноти (населення окремих адміністративно-територіальних одиниць, регіонів, жителі окремих міст і сіл, міське й сільське населення). Очевидно, що належного людині місця, її правам і свободам, ціннісним і соціальним пріоритетам у зазначеній системі координат не передбачено.

Так само суспільні відносини не передбачають розгляду особистості як повноправного суб'єкта соціальної взаємодії: людина як біосоціальна істота з її інтересами, потребами, свободами і цінностями випадала з контексту їх визначення, розуміння та інтерпретації, оскільки пріоритет надавався загальносуспільним інтересам, загальносуспільній власності, громадським організаціям та єдиній політичній партії (звісно, комуністичній) як вищій формі організації правлячого класу. Особистість як суб'єкт суспільних відносин розглядалася лише як представник і носій інтересів соціальної групи (класів, нації, колективу тощо).

Визначення сутності суспільних відносин, які надаються у вітчизняній науковій та навчальній літературі, є продовженням марксистської інтелектуальної традиції, що уявляється справою цілком слухною, за умови, що монографія чи підручник, навчальний посібник підготовлені відповідно до канонів вищезазначеної традиції. Однак у таких випадках має бути чітке розрізнення, зважаючи на мультипарадигмальність наукового знання, інтелектуальних традицій в їх формаційному та цивілізаційному вимірах, розуміння їх принципової незводимості однієї до іншої.

Орієнтація права на регулювання суспільних відносин суттєво збіднює регулятивний потенціал права, оскільки реалізується пріоритет загального (класового) інтересу над індивідуальним, загального блага – над особистісним, соціальносуспільного – над громадянським. Громадянські чесноти розглядаються як другорядні, а часто взагалі приносяться в жертву загальносуспільним інтересам як нібито безумовно пріоритетним і визначальним. Не випадково вітчизняні науковці, розглядаючи сутність суспільних відносин, слухно наголошують на важливості їх кореляції з альтернативними марксизму соціальними теоріями, зокрема, соціальними нормами (Е. Дюркгейм), соціальними системами

(Т. Парсонс), соціальною дією (М. Вебер), соціальною взаємодією та соціальною роллю (Дж. Г. Мід), соціальним обміном (Дж. К. Хоманс) [1, с. 38] тощо.

Становлення і розвиток нелінійних інтелектуальних традицій пов'язується, як відомо, з людиноцентризмом, повагою до гідності людини, забезпеченням її прав і свобод як відправних і визначальних у процесі функціонування суспільства. Структурний функціоналізм як наукова парадигма виник як уособлення природного права людини на гідне життя. Показово, що варіанти теорії природного права в різні періоди історії набували характерного змісту та ідеологічної спрямованості. Окремі положення природно-правової теорії датуються V–IV ст. до н.е.: філософи Давньої Греції у діалоговій формі розвивали ідеї щодо характеру, сутності, укоріненості права в об'єктивній та суб'єктивній природі речей, у вічному порядку світобудови з його підпорядкованістю плину часу та незмінності природи людини. Актуальною досі уявляється постановка питання про право як результат «добровільної угоди» громадян Афін.

Юристи Давнього Риму вважали, що позитивне право постає єдністю трьох складових: а) *jus civile* (врегулювання відносин виключно між римськими громадянами); б) *jus gentium* (унормування майнових відносин) та в) *jus naturale* (природне право). Зазначені частини права, набуваючи ознак єдності, поставали єдиною неподільною сутністю при безумовному пріоритеті природного права як права вічного, народженого природою.

Софісти, як відомо, вбачали у «праві, або правді» результат угоди людей, штучний винахід людського розуму.

Сократ, Платон і Аристотель заперечували розуміння права софістами – як «штучного винаходу людей»: писані закони не виключають вічних, неписаних правових істин, так само як і законів, «укладених в серця людей самим божественним розумом». Вічний, непорушний божественний порядок визначає не тільки сутність людських взаємин, а й світобудову. Приміром, Аристотель вбачав у праві дві основні частини: природну й умовну. Природна складова права полягає в її однаковому значенні за будь-яких соціальних станів, будучи незалежною від міри її визнання чи невизнання. Тоді як умовне право, будучи першо-

початково сформованим людиною як «байдуже», у разі визначення його соціального пріоритету – зазначену байдужість долає.

Природноправова традиція зазнала суттєвої еволюції за доби Середньовіччя, Просвітництва та Нового часу, розвинувши постулати вічності та незмінності природи людини, божественного та природного походження права, що знайшло відображення в інтелектуальній діяльності великих мислителів минувшини: Г. Гроція і Б. Спінози (Голландія), Т. Гоббса і Дж. Локка (Англія), Ж-Ж. Руссо та П. Гольбаха (Франція).

Останнім часом природноправова традиція розвивається як відправна, визначальна інтелектуальна теоретико-методологічна платформа гуманізації права, його наближення до цивілізованих стандартів свободи, соціальної справедливості, гарантування прав і свобод людини та громадянина тощо. В Україні зазначена спрямованість права реалізується, зокрема, як процес наближення (адаптації, апроксимації та гармонізації) до правових стандартів держав-членів Європейського Союзу.

Вищенаведене доводить, на наш погляд, пріоритетність природного права, яке, будучи спорідненим з нормою права, правовим законом, верховенством права утверджує справедливість твердження «Людина є мірою усіх речей» (Геракліт), істинність якого не спромоглася перебороти жива хода Історії з її злетами і падіннями, досягненнями і втратами, викликами і небезпеками.

Відповідно, завдання правової науки полягають також у впорядкуванні людських відносин як соціальних, тобто як пріоритетних у частині реалізації сутності людини відповідно до накопиченого потенціалу знання, досвіду, культури, умінь і навичок тощо. Одним із таких напрямів можна вважати підпорядкування права завданням забезпечення реалізації життєво важливих функцій суспільства: ціледосягання, адаптації, інтеграції, відтворення структури та зняття напруги [6, с. 85–201], реалізації стратегії сталого розвитку, утвердження в Україні цивілізованих стандартів рівня та якості життя.

У вітчизняній науковій літературі соціальні відносини визначаються як: а) стійка система зв'язків між індивідами, яка складається в процесі їх взаємодії в умовах того чи іншого суспільства, місця і часу; б) відносини рівності та соціальної спра-

ведливості, панування і підкорення між соціальними групами, а також всередині їх щодо розподілу життєвих благ, умов становлення і розвитку особистості, задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб [7].

Соціальні відносини виникають у процесі взаємодії, реалізації інтересів і задоволення потреб індивідів, соціальних груп або спільнот, об'єднуючи індивідів, їх розрізнені дії в єдине ціле, утворюючи суспільство як систему, як соціальну цілісність, де визначальною цінністю є людина, її права та свободи.

Специфіка соціальних відносин, стверджують названі автори, полягає в тому, що вони об'єднують людей в соціальні спільноти різних рівнів, різновидів і типів на засадах однакових умов їхнього життя – рівня та якості життя, що знаходить своє відображення в способі життя, становищі в суспільстві, інтересах, прагненнях, ідеалах тощо. Засобом, що надає стійкості соціальним відносинам, є соціальні та правові норми, звичаї і традиції українського народу, загальнолюдські цінності [7].

Показово, що проблематика соціальних відносин почалася обговорюватися у радянській науці, переважно, у формі дискусій ще у 70-ті роки ХХ століття, де соціальні відносини розглядалися як складова суспільних відносин і мали продемонструвати «плюралізм» думок у межах марксизму як інтелектуальної традиції. При цьому виокремлювалися три основні значення терміна «соціальне»: широкий, вузький та середній.

У широкому значенні під соціальними відносинами розумілися всі суспільні відносини, які характеризують людську історію як соціальну форму руху матерії, як антипод поняття «природний», «біологічний».

У середньому значенні «соціальне» інтерпретувалося як відносини між різними соціальними групами, спільнотами людей (класами, націями, сім'ями тощо), а також всередині зазначених спільнот.

Найбільш різносенсовою уявлялася категорія «соціальне» у вузькому значенні цього терміна: соціальними вважалися відносини між людьми, класами, соціальними групами як носіями певних різновидів праці (А. Белих). У інших випадках змістоутворюючі ознаки соціальних відносин пов'язувалися із забезпеченням людей необхідними життєвими засобами щодо відтворення: а) природних

даних людини як умов всебічного розвитку; б) потреб людини як сукупного працівника (Л. Орлова, М. Перфір'єв).

Варто наголосити, що саме зазначена інтерпретація терміна «соціальні відносини» є найбільш поширеною в сучасній Україні, як у науковій літературі, так і ЗМІ, коли соціальними називаються заходи, спрямовані на підвищення матеріального добробуту, вдосконалення умов праці та побуту, поліпшення роботи системи охорони здоров'я, підвищення культурного рівня населення, допомоги найбіднішим верствам населення тощо. Хоча домінуючою є тенденція ототожнення суспільних і соціальних відносин, з чим, звичайно, тяжко погодитися. Одним із численних прикладів дії зазначеної тенденції можна вважати визначення соціальних відносин як стосунків між людьми, що складаються історично в певних суспільних формах, у конкретних умовах місця і часу. При цьому розрізняють класові, національні, етнічні, групові та особистісні соціальні відносини [3].

У вітчизняній науковій літературі досі не вироблено загально-визнаного визначення сутності соціальних відносин. Має місце також плутанина в частині розрізнення сутності суспільних і соціальних відносин. Непоодинокими є факти некоректного поєднання різних змістовних складових їхньої сутності. У наукових працях призначення права зводиться до регулювання суто суспільних відносин навіть у випадках, коли йдеться про дослідження, які виконано відповідно до канонів нелінійних інтелектуальних традицій, зокрема, структурно-функціональної чи конфліктуалістської. Відчутним є брак наукових праць, які були б присвячені дослідженню особливостей нормативно-правового регулювання соціальних відносин.

Очевидними є складнощі в частині визначення суб'єктів соціальних відносин: в одних випадках такими вважаються всі спільноти людей, незалежно від характеру їх походження – об'єктивного (класи, соціальні верстви і групи, нації, народності тощо) чи суб'єктивного (політичні партії, громадські організації тощо). Водночас поширеною є думка, згідно з якою суб'єктами соціальних відносин розглядаються лише соціальні спільноти, які мають історичне походження (нації, класи, народності, етнонаціональні групи).

Соціальні відносини зумовлюють сутнісні зв'язки, взаємозалежність структурних елементів суспільства як цілісного соціального організму, де пріоритетною є людина, її права й обов'язки, цінності свободи та соціальної справедливості, верховенства права, а сама особистість (громадянин країни) розглядається як повноправний суб'єкт соціальної взаємодії.

Соціальні відносини у власному розумінні (на відміну від поняття «соціального» в широкому значенні, що охоплює всі явища життєдіяльності суспільства) формуються як результат людиноцентристського розуміння функціонування суспільства та відповідного нормативно-правового забезпечення відносин між людьми, які складаються у процесі їхньої повсякденної життєдіяльності в умовах певного суспільства.

Поняття «соціальні відносини» є людиноцентричним за своїм змістом, адже зумовлюється гуманістичною проблематикою: загальнолюдськими цінностями, правами і свободами людини та громадянина, демократичним устроєм тощо. Зазначене передбачає необхідність кореляції усталеного твердження «право є регулятором суспільних відносин», оскільки вимога регуляції має бути поширена і на соціальні відносини як об'єкт правового регулювання.

Натомість термін «суспільні відносини» характеризує стосунки між людьми, які передбачають безумовний пріоритет економіки над іншими сферами життєдіяльності суспільства (політичною, ідеологічною, культурною), де людині з її цінностями, правами і свободами місця не знаходиться. Принаймні останні не набувають належного нормативно-правового забезпечення.

Виходячи з наведених вище обставин, можна стверджувати, що суспільні/соціальні відносини зумовлюють характер і природу суспільства, етнонаціональних груп і спільнот людей, окремої людини, визначають її місце у політико-правовому просторі, гарантують права і свободи. Простір комунікації формує та забезпечує реалізацію можливостей людини, забезпечення її прав і свобод, задоволення її потреб, здійснення її прагнень та сподівань, втілення ідеалів у практику повсякдення. При цьому особливі завдання покладаються на юридичну науку як засіб і механізм регулювання суспільних/соціальних відносин, правової соціалізації людини,

забезпечення її прав та свобод і, головне, її становлення як особистості, громадянина країни, як повноправного представника громадянського суспільства.

У науковій літературі терміни «суспільний» та «соціальний» вживаються як для позначення одних і тих самих явищ, подій і процесів (відсутність ідентифікації), так і різних соціальних феноменів. В інших випадках соціальне ототожнюється зі суспільним. Як правило, це має місце у двох випадках: у разі осягнення всієї сукупності явищ і процесів, наявних у тому чи іншому суспільстві, а також у випадках наголошення на відмінностях, які відрізняють суспільні явища і процеси від природних, техніко-технологічних та інформаційних. Зазначений підхід, який можна визначити як широкий, під соціальними відносинами розуміє і економічні, і політичні, й ідеологічні явища і процеси, тоді як суспільні відносини визначаються як соціальні. Ця обставина й дала привід деяким авторам розглядати соціальні відносини як синтетичні, що узагальнюють взаємодію матеріальних та ідеологічних суспільних відносин. Однак, на наш погляд, соціальні відносини не просто відображають найважливіші ознаки людської взаємодії, а є, передусім, результатом безпосереднього впливу громадянського суспільства, яке формується в Україні, і полягають насамперед у забезпеченні прав і свобод людини та громадянина, реалізації загальнолюдських цінностей як безумовних пріоритетів процесу соціальних змін. Поза людиноцентристською спрямованістю як визначальною в частині визначення характеру (типу) відносин стосунки між людьми не набувають соціального характеру, що й дозволяє їх характеризувати як суспільні, де пріоритетними є, як уже наголошувалося, відносини з приводу способу виробництва, характеру розподілу, обміну та споживання матеріальних благ.

В інших випадках поняття «соціальне» тлумачиться вужче «суспільного», вважається лише частиною чи складовою останнього. За таких умов соціальні відносини виокремлюються як нібито особливі в системі суспільних відносин, розглядаються в одному ряду з економічними, політичними, ідеологічними формами взаємодії людей. Зазначений підхід скоріше уніфікує сутність соціальних відносин, ніж демонструє їхню інакшість, принципову незводимість одного соціального феномену до іншого.

Соціальні відносини, що формуються в Україні, пов'язуються, переважно, з самоорганізаційним потенціалом українського суспільства, молодію, неусталеною демократією та спрямовані на забезпечення вільного розвитку громадян країни відповідно до європейських і загальнолюдських цінностей, соціальних і культурних процесів, звичайно, з корекцією на умови модернізаційного розвитку.

Наведені характеристики понять «суспільні відносини» та «соціальні відносини» дозволяють стверджувати про їхню принципову різну сутність, що потребує врахування, насамперед, політичною та юридичною наукою, на які, відповідно до її предмета, покладаються особливі завдання в частині унормування відносин людської комунікації.

Відповідно до вищевикладеного потребує посилення людиноцентристська спрямованість вітчизняної політико-правової науки, законодавчого забезпечення вітчизняного соціального простору в частині переорієнтації досліджень на регулювання соціальних відносин, де пріоритетною має бути «громадянська», людиновимірна проблематика розуміння «соціального».

---

1. Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: підручник. Вид. 3-тє, випр. та доп. Київ: Генеза, 2006. 656 с.

2. Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. 2-е изд. Т.13.

3. Суспільні відносини та розвиток: теорія, практика: монографія / А. М. Михенко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. Київ: НДУ, 2009. 396 с.

4. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. 4-те вид., доповн. і перероб. Київ: Алерта, 2013. 524 с.

5. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підручник. Київ: Кондор, 2006. 477 с.

6. Недюха М. П. Правова ідеологія українського суспільства: монографія. Київ: «МП «Леся»», 2012. 400 с.

7. Лукашевич М. П., Недюха М. П. Відносини соціальні // Політологічний словник: навч. посіб. / за ред М. Ф. Головатого та О. В. Антонока. Київ: МАУП, 2005. С. 103.